

MARIA SZYMANOWICZ

ORGANY W KOŚCIOŁACH DEKANATU ZAWICHOJSKIEGO
DIECEZJI SANDOMIERSKIEJ
INSTRUMENTY NIEZACHOWANE
W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ ARCHIWALNYCH

WPROWADZENIE

Niniejszy artykuł jest kontynuacją cyklu tekstów autorki na temat organów i organistów diecezji sandomierskiej¹. Wpisują się one w jubileusz 200-lecia utworzenia diecezji, który miał miejsce w 2018 roku. Z okazji jubileuszu powstało wiele opracowań poświęconych historii diecezji, kapłanom, duszpasterstwu oraz kulturze muzycznej.

Podstawą niniejszego opracowania są źródła zachowane w Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie, Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Sandomierzu, Archiwum Diecezjalnym w Sandomierzu oraz Archiwum Państwowym w Radomiu. W Krakowie oraz w Bibliotece WSD w Sandomierzu przechowywane są XVIII-wieczne źródła dotyczące wizytacji biskupich, w których znajdują się krótkie informacje o organach. W Archiwum Diecezjalnym wykorzystano tzw. Teczki parafialne, które zawierają

Dr hab. MARIA SZYMANOWICZ, prof. KUL – Kierownik Katedry Instrumentologii, Instytut Nauk o Sztuce, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II; e-mail: szymanowicz@kul.pl

Prof. MARIA SZYMANOWICZ – Head of the Department of Instrumentology, The John Paul II Catholic University of Lublin; e-mail address: szymanowicz@kul.pl

¹ Dotychczas ukazał się artykuł: M. SZYMANOWICZ, *Organy w kościołach dekanatu ożarowskiego diecezji sandomierskiej (cz. I). Instrumenty niezachowane w świetle źródeł archiwalnych*, „Roczniki Teologiczne” 64(2017), z. 13: Muzykologia, s. 117-135; W przygotowaniu jest *Leksykon muzyków kościelnych diecezji sandomierskiej 1818-2018*.

zbiór wszelkich akt z XIX, XX i XXI wieku dotyczących danej parafii – inwentarze kościołów, wizytacje oraz inne dokumenty. W radomskim Archiwum Państwowym zachowane są XIX-wieczne akta funduszków parafii oraz akta reperacji kościołów.

Przeprowadzona eksploracja powyższych źródeł i analiza uzyskanych danych pozwoliły na opracowanie zagadnienia historii organów w kościołach dekanatu zawichojskiego. Uwzględniono aktualny podział administracyjny diecezji sandomierskiej. W opracowaniu pominięto parafię Anopol, ponieważ historycznie należała ona do archidiecezji lubelskiej. Do diecezji sandomierskiej została przyłączona w roku 1992, po nowym podziale administracyjnym Kościoła w Polsce. Tekst stanowi dwie części. W pierwszej zamieszczono informacje o organach niezachowanych w poszczególnych parafiach, w sposób uporządkowany chronologicznie. Określenie np. „Pozytyw sprzed 1718 r.” oznacza, że informacja o tym instrumencie pojawiła się po raz pierwszy w źródłach z roku 1718. Podano także zwięzłe dane o instrumentach istniejących aktualnie. Część druga to podsumowanie badań. Pogrupowano w niej uzyskane dane według zagadnień: liczba organów, nazewnictwo, lokalizacja i wygląd zewnętrzny, wielkość oraz inne szczegóły.

1. INFORMACJE O ORGANACH W KOŚCIOŁACH DEKANATU ZAWICHOJSKIEGO

1.1. CZYŻÓW, KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. WSZYSTKICH ŚW. I ŚW. JANA NEPOMUCENA

Pierwotny kościół w Czyżowie został wzniesiony w roku 1453. Obecna świątynia, w stylu barokowym, powstała w 1740 r.²

1.1.1. POZYTYW SPRZED 1718 R.

W aktach wizytacyjnych z 1718 r. odnotowano: „Chorus Musicus ligneus cum instrumento Organo reparatione indigente; Instrumentum Musicum positivum destructum”³. Sądząc po zapisie o złym stanie zachowania, instrument prawdopodobnie pochodził z XVII w.

² Informacje o kościołach podano na podstawie: *Rocznik diecezji sandomierskiej*, red. K. Kida, Sandomierz 2010.

³ Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie [dalej: AKap.MK], Wizytacja z 1718/19 r., sygn. AVCap. 58 (sygn. Ośrodka Archiwa Biblioteki Muzea Kościelne 3266), [dalej: OABMK], s. 103, 105.

1.1.2. POZYTYW SPRZED 1748 R.

Nowa świątynia w Czyżowie została zbudowana w 1740 r., akta wizytacyjne z roku 1748 odnotowują nowy, piękny chór muzyczny i małe organy⁴. Można przypuszczać, że wraz z nową świątynią powstał nowy pozytyw. Z kolejnej wizytacji wiadomo, że miał 6 głosów⁵.

W Inwentarzu kościoła w Czyżowie z 1828 r. wymieniony jest „Pozytyw wymagający reparacji”⁶. Instrument prawdopodobnie został wyremontowany, ponieważ źródła z 1839/40 wzmiankują „pozytyw w dobrym stanie”⁷. Instrument usytuowany był na drewnianym chórze muzycznym nad przysionkiem większym, przy zachodniej ścianie kościoła. Wymieniany jest w kolejnych źródłach⁸. W 1879 r. opisany jest chór muzyczny, jednak brak wzmianki o organach⁹.

1.1.3. ORGANY ZBUDOWANE PRZEZ ANTONIEGO ADOLFA HOMANA

W literaturze datowane są: przed 1880 r.¹⁰ i przed 1884¹¹. Miały 13 głosów, dwa Manuały i Pedał.

Obecnie w kościele parafialnym w Czyżowie znajdują się organy firmy Kamiński.

1.2. GÓRY WYSOKIE,
KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. MATKI BOŻEJ BOLESNEJ

Pierwotny drewniany kościół pw. św. Wita pochodził z 1217 r. Obecnie istniejąca świątynia została zbudowana w roku 1792.

⁴ Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie [dalej: AKMK], Wizytacja z 1748 r., sygn. AV 45 (sygn. OABMK 3317), k. 62.

⁵ Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego w Sandomierzu [dalej: BWSDS], Wizytacja z 1782 r., sygn. I 1476, s. 431.

⁶ Archiwum Diecezjalne w Sandomierzu [dalej: ADS], Akta Kościoła Parafialnego w Czyżowie 1818-1983 [npg], Inwentarz z 1828 r.

⁷ ADS, Akta jw., Inwentarz z 1839/40 r.

⁸ ADS, Akta jw., Inwentarz z 1842 r.; Inwentarz z 1843 r.; Inwentarz z 1852 r.

⁹ ADS, Akta jw., Inwentarz z 1879 r.

¹⁰ T. STANIEK, *Struktura brzmieniowa wybranych organów Antoniego Adolfa Homana*, w: *Organy i muzyka organowa*, t. 12, red. J. Krassowski, Gdańsk 2003, s. 160.

¹¹ B. VOGEL, *Instrumenty muzyczne w kulturze Królestwa Polskiego*, Kraków 1980, s. 169.

1.2.1. POZYTYW SPRZED 1718 R.

W opisie kościoła z 1718 r. odnotowano: „Chorus rudior cum Organo minori octo voces habente”¹². W aktach wizytacyjnych z tegoż samego roku: „Instrumentum musicum positivum parvum antiquum indiget reparatione”¹³. Określenie „pozytyw stary” sugeruje, że instrument pochodził z XVII w. Wymieniany jest w kolejnych źródłach¹⁴.

1.2.2. POZYTYW SPRZED 1832 R.

W Inwentarzu kościoła z 1832 r. widnieje następujący zapis: [...] „na chórze znajdują się małe organy o 5^{ciu} oktavach, przy nich dwie trąby do basa, dwa miechy reparacyi potrzebujące”¹⁵. Instrument ten wymieniony jest także w kolejnym Inwentarzu, z roku 1840: „Organy małe o pięciu oktavach i dwóch mieszkach reperatury potrzebujące”¹⁶. W 1845 r. dokonano gruntownego remontu – oczyszczono piszczałki, dorobiono zniszczone i brakujące, nareperowano pedały, posklejano miechy¹⁷.

1.2.3. ORGANY Z OK. 1880 R.

W Inwentarzu kościoła z 1880 r. zanotowano: „Organ na chórze zupełnie nowy o 9^u głosach manuału i 4^{ch} pedału o 2^{ch} miechach”. Wartość instrumentu oszacowano na 1000 Rs¹⁸.

W 1934 r. spisujący Inwentarz kościoła wymienia: „Organ starej konstrukcji ośmiogłosowy z pedałem, u góry zdobny w rzeźby snycerskie i stolarskie, miejscami złożone”. Wartość chóru z organami oszacowana na 4.000 zł¹⁹.

Kościół w Górach Wysokich został zniszczony wraz z wyposażeniem w czasie działań wojennych w 1944 r. Zniszczeniu uległy również organy²⁰.

¹² ADS, Akta parafii Góry Wysokie 1782-1844, Ecclesia Parochialis in Villa Gory, k. 125.

¹³ AKap.MK, sygn. AVCap. 58 (sygn. OABMK 3266), s. 113.

¹⁴ AKMK, sygn. AV 45 (sygn. OABMK 3317), k. 65; BWSDS, sygn. I 1476, s. 348.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Radomiu [dalej: APR], sygn. RGR I 5714, k. 66.

¹⁶ ADS, Akta parafii Góry Wysokie 1845-1864, Inwentarz z 1840 r., k. 20.

¹⁷ ADS, Akta jw., Protokół dozoru kościelnego, k. 110v, 111; Komentarz do reperatury pedału – w dalszej części artykułu.

¹⁸ ADS, Akta kościoła parafialnego w Górach Wysokich 1864-1983, Protokół Dozoru Kościelnego z 1880 r., k. 62v.

¹⁹ ADS, Akta jw., Inwentarz z 1934 r. [npg].

²⁰ ADS, Akta jw., Protokół z oględzin zniszczenia zabytkowego kościoła w Wysokich Górach 1945 r., k. 206v.

Obecnie w kościele parafialnym w Górach Wysokich znajdują się organy zbudowane przez firmę Wacława Biernackiego z Krakowa. W Protokole wizytacji pasterskiej z 1957 r. zanotowano, że staraniem proboszcza ks. Józefa Pawlika „ostatnio zbudowano nowe organy o bardzo przyjemnym brzmieniu”²¹.

1.3. LASOCIN, KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. MICHAŁA ARCHANIOLA

Parafia została erygowana w II poł. XV w. Obecny kościół wybudowano w latach 1930-1952.

1.3.1. ORGANY ZBUDOWANE W OKRESIE 1668-1708

Z literatury wiadomo, że proboszcz Lasocina ks. Kazimierz Rzeczka „zaprowadził w kościele [...] organy”²². Ks. Rzeczka był proboszczem w latach 1668-1708. Pierwsza informacja źródłowa o organach w Lasocinie, którą udało się odnaleźć autorce, pochodzi z wizytacji przeprowadzonej w 1718 r. W aktach wizytacyjnych wymieniono instrument muzyczny na chórze²³. Z zapisu w kolejnej wizytacji wiadomo, że ów instrument miał 9 głosów – „Chorus proportionatus cum Organo 9 voces habente”²⁴. W źródłach z roku 1782 wielkość pozytywu określono na 10 głosów – „Chur na którym Pozytyw o 10 głosach naprawy potrzebuie”²⁵. Różnie podana liczba głosów prawdopodobnie wynikała z obecności urządzeń dodatkowych, które niekiedy uznawano za głos. Instrument ten wymieniony jest w Inwentarzu kościoła z 1837 r.: „Chor [...] na którym iest pozytyw z dwoma miechami, za staraniem WX Kuczkowskiego i przyłożeniem się kolatora i parafian do dobrego stanu przyprowadzona”²⁶. Wzmiankują o nim także kolejne źródła²⁷.

²¹ ADS, Akta jw., Protokół wizytacji pasterskiej z 1957 r., k. 244.

²² J. WIŚNIEWSKI, *Dekanat opatowski*, Radom 1907, s. 241.

²³ AKap.MK, sygn. AVCap. 58 (sygn. OABMK 3266), s. 87.

²⁴ AKMK, sygn. AV 45 (sygn. OABMK 3317), k. 54v.

²⁵ BWSDS, sygn. I 1476, s. 419.

²⁶ ADS, Akta parafii Lasocin 1810-1843, Inwentarz z 1837 r., k. 53; APR, sygn. RGR I 5964, s. 41.

²⁷ ADS, Akta Kościoła Parafialnego w Lasocinie 1845-1983, Inwentarz z 1848 r., k. 37v; APR, sygn. RGR I 5964, s. 154, 228.

1.3.2. POZYTYW SPRZED 1887 R.

W Inwentarzu z 1887 r. wymieniony jest „pozytyw z 8 głosami i 2 miechami w średnim stanie”²⁸. Inwentarz z 1931 r. wzmiankuje „organ 7mio głosowy”²⁹. Instrument był wyremontowany w roku 1933 kosztem 190 zł³⁰. W Inwentarzu z 1945 r. zanotowano: „Organ 7-głosowy (tylko resztki pozostały)”³¹. Do akompaniamentu w czasie nabożeństw służyła fisharmonia. W Protokole wizytacji kanonicznej z 1949 r. zapisano, że organów nie ma³².

Obecnie w kościele parafialnym w Lasocinie znajdują się organy elektroniczne.

1.4. TRÓJCA,
KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. TRÓJCY
(OBECNIE W GRANICACH ZAWICHOSTU)

Kościół pierwotny pochodził z XII w. Obecne prezbiterium z zakrystią datuje się na wiek XVII, pozostała część świątyni została wybudowana w końcu XVIII w.

1.4.1. POZYTYW SPRZED 1718 R.

W 1718 r. na chórze muzycznym kościoła w Trójcy znajdował się pozytyw stały dobry – „Chorus musicus cum instrumento positivo fixo bono”³³. Akta wizytacyjne z roku 1782 wymieniają pozytyw 8-głosowy – „Chur tarcicami zabudowany i malowany, z Pozytywem o głosach ośmiu z dwoma miechami w strukturze stojący”³⁴. Prawdopodobnie mowa o tym samym instrumencie.

²⁸ ADS, Akta jw., Inwentarz z 1887 r., k. 144v.

²⁹ ADS, Akta jw., Inwentarz z 1931 r., k. 196v.

³⁰ ADS, Akta jw., Protokół wizytacji pasterskiej z 1939 r., k. 231.

³¹ ADS, Akta jw., Inwentarz z 1945 r., k. 251v.

³² ADS, Akta jw., Protokół wizytacji kanonicznej z 1949 r., k. 254.

³³ AKap.MK, sygn. AVCap. 58 (sygn. OABMK 3266), s. 106.

³⁴ BWSDS, sygn. I 1476, s. 441.

1.4.2. POZYTYW Z 1792 R.

Kolejny instrument w Trójcy w literaturze datowany jest na 1792 r.³⁵ Inwentarz z 1859 r. wymienia „Organy na Chórze nad wielkimi drzwiami, w tym samym guście co i Ambona w dobrym znajdują się stanie”³⁶. Instrument wymieniany jest w kolejnych źródłach³⁷. Został zniszczony w czasie działań wojennych w 1944 r., pozostała szafa organowa. W Inwentarzu z 1949 r. odnotowano: „Struktura szafy organowej, jak też balustrada chóru stylowe. Organy – sam instrument zniszczony kompletnie w czasie wojny”³⁸. Do nabożeństw akompaniowano na fisharmonii³⁹. Do chwili obecnej zachowała się rokokowa szafa organowa z 1792 r., miech magazynowy przechowywany z tyłu chóru muzycznego i pozostałości traktury złożone w pomieszczeniu gospodarczym parafii⁴⁰. Szafa została odrestaurowana w 1999 r., na pamiątkę przyjazdu Papieża Jana Pawła II do Sandomierza⁴¹, wstawiono także nowe piszczałki prospektowe. Obecnie wewnątrz szafy znajdują się dwumanualowe organy elektroniczne i głośnik.

1.5. ZAWICHOST,
KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. WNIĘBOWZIĘCIA NAJŚWIĘTSZEJ MARYI PANNY

Kościół pierwotny pochodził z XII w. Obecny został zbudowany w latach 1738-1744, spalony w czasie działań wojennych w sierpniu 1944 r., po wojnie odbudowany.

Wiadomość pośrednia o organach pochodzi z XVII wieku. Ks. Jan Wiśniewski, opisując wyposażenie świątyni w wieku XVII, wymienia „organowy chór przez całą szerokość nawy”⁴².

³⁵ J. GOŁOS, *Polskie organy i muzyka organowa*, Warszawa 1972, s. 365; E. SMULIKOWSKA, *Prospekty organowe w dawnej Polsce*, Wrocław 1989, s. 194, 203, il. 103; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 3, z. 7.

³⁶ ADS, Akta Kościoła Parafialnego w Trójcy 1845-1983, Inwentarz z 1859 r., k. 1v; APR, sygn. RGR I 6544, k. 411.

³⁷ ADS, Akta jw., Inwentarz z 1868 r., k. 1v.; Inwentarz z 1919 r., k. 2.

³⁸ ADS, Akta jw., Inwentarz z 1949 r., k. 2.

³⁹ ADS, Akta jw., Protokół wizytacji kanonicznej z 1949 r., k. 248.

⁴⁰ Z autopsji; Inf. od organisty Stanisława Zarobkiewicza.

⁴¹ Tabliczka pamiątkowa na chórze muzycznym.

⁴² J. WIŚNIEWSKI, *Dekanat sandomierski*, Radom 1915, s. 311.

1.5.1. POZYTYW SPRZED 1718 R.

W aktach wizytacyjnych z roku 1718 wymieniany jest pozytyw stały, dobry – „Chorus pro Capella in loco solito ligneus cum Organo positivo fixo et bono”⁴³.

1.5.2. POZYTYW SZKATULNY SPRZED 1748 R.

W latach 1738-1744 w Zawichoście zbudowano nowy kościół. W aktach wizytacyjnych z 1748 r. wzmiankowany jest pozytyw szkatulny – „Chorus vulgaris cum Organo scriniali”⁴⁴. Z kolejnego źródła wiadomo, że instrument miał 6 głosów⁴⁵.

W „Lustracyi Kościoła” z 1818 r. odnotowano, że „Kościół jest obdarty z ozdób pozostał w nim tylko Chór, Ambona i Ołtarze – wszelkie sprzęty kościelne do Kościoła Franciszkańskiego przeniesione zostały. Od piętnastu lat za czasów Rządu Austriackiego nie odprawia się Nabożeństwo, tylko [w] Franciszkańskim blisko Kościele”⁴⁶. Od 1827 r. rozpoczęto restaurację świątyni, po kilku latach ponownie zaczęła pełnić funkcję kościoła parafialnego⁴⁷. W Inwentarzu z 1853 r. wzmiankowany jest „Organek mały o kilku głosach i dwu miechach leżących, potrzebuje reparacyi”⁴⁸. Identyczną informację przekazuje kolejny Inwentarz, z roku 1864⁴⁹. Więcej szczegółów zawiera Inwentarz z 1889 r. Odnotowano w nim: „Organ mały o siedmiu głosach [...]. Ten organ jest oprawny snycerską robotą pomalowaną olejnem na kolor machoniowy, chórek zaś na kamienny. W tym organie pryncypał ma piszczałki cynowe, w pięciu rzędach ustawione, wewnętrzne są drewniane. Dwa miechy leżące w złym stanie. Organ sam potrzebuje naprawy w winkładzie, klawiaturze i poklejeniu piszczałek”⁵⁰.

1.5.3. ORGANY SPRZED 1933 R.

Zły stan dawnego pozytywu sprawił, że w kościele zawichojskim zbudowano nowe, 9-głosowe organy o konstrukcji pneumatycznej. W źródłach po raz pierwszy

⁴³ AKap.MK, sygn. AVCap. 58 (sygn. OABMK 3266), s. 110.

⁴⁴ AKMK, sygn. AV 45 (sygn. OABMK 3317), k. 57.

⁴⁵ BWSDS, sygn. I 1476, s. 340.

⁴⁶ ADS, Akta Kościoła Parafialnego w Zawichoście 1845-1983 [npg], Lustracja Kościoła z 1818 r.

⁴⁷ ADS, Akta jw., Inwentarz z 1853 r.

⁴⁸ ADS, jw.

⁴⁹ ADS, Akta jw., Inwentarz z 1864 r.

⁵⁰ ADS, Akta jw., Inwentarz z 1889 r.

wymienione zostały w 1933 r.⁵¹, nazwiska budowniczego nie podano. Kościół został spalony w czasie działań II wojny światowej, po wojnie odbudowany.

Obecnie w kościele parafialnym w Zawichoście znajdują się organy zbudowane w 1990 r. przez ks. profesora Jana Chwałka, we współpracy z siostrzeńcem mgr. inż. Grzegorzem Stawowym⁵². Instrument ma 13 głosów, dwa Manualy o zakresie klawiatur (C-g³ dla głosu 8') i Pedał (C₁-f dla głosu 16'), trakturę mechaniczną, wiatrownice klapowo-zasuwowe, dwa miechy (jeden pływakowy, drugi magazynowy jednofalldowy).

1.6. ZAWICHOST, KOŚCIÓŁ REKTORALNY PW. ŚW. JANA CHRZCICIELA, POFRANCISZKAŃSKI

Wybudowany w latach 1245-1257.

1.6.1. POZYTYW Z OK. 1600 R.

Informację o tym pozytywie, na podstawie źródeł archiwalnych, podaje Wiktor Łyjak w artykule o organach w kościołach Franciszkanów Konwentalnych⁵³. Świątynia franciszkańska uległa częściowemu zniszczeniu w 1657 r., a wraz z nią pozytyw.

1.6.2. ORGANY Z OK. 1775 R.

Informację o tym instrumencie i archiwalną fotografię zamieszcza W. Łyjak⁵⁴. W Inwentarzu kościoła poklasztorowego z 1933 r. odnotowano: „Na chórze jest organ klapowy ośmiogłosowy”⁵⁵. Organy uległy całkowitemu zniszczeniu podczas działań II wojny światowej. W Protokole wizytacji kanonicznej z roku 1950 wymieniono fisharmonium.

Obecnie w kościele pofranciszkańskim są organy elektroniczne.

⁵¹ ADS, Akta jw., Inwentarz z 1933 r.

⁵² M. SZYMANOWICZ, G. STAWOWY, *Działalność organmistrzowska Ks. Profesora Jana Chwałka*, w: *Artificium Ars Scientia. Księga Jubileuszowa w 80. Rocznicę urodzin Ks. Profesora Jana Chwałka*, red. M. Szymanowicz, Lublin 2010, s. 147.

⁵³ W.Z. ŁYJAK, *Organy w kościołach Franciszkanów Konwentalnych (cz. II)*, „Studia Franciszkańskie” 2003, s. 453, 455.

⁵⁴ Tamże, s. 454-455.

⁵⁵ ADS, Akta Kościoła Św. Jana Poklasztorowego Zawichost 1865-1981 [npg], Inwentarz z 1933 r.

2. PODSUMOWANIE DANYCH O ORGANACH NIEZACHOWANYCH

2.1. LICZBA ORGANÓW

W kościołach obecnie istniejących na terenie dekanatu zawichojskiego stwierdzono istnienie 15. instrumentów niezachowanych. Cztery z nich pochodziły z XVII wieku, pozostałe z wieku XVIII, XIX i XX. Proweniencję XVII-wieczną dla instrumentów z Czyżowa i Gór Wysokich ustalono w sposób pośredni. Jeżeli w źródłach z 1718 r. stwierdzony jest zły stan zachowania organów, to można przypuszczać, że pochodziły one z ubiegłego wieku.

W większości były to małe pozytywy, tylko w Czyżowie i w Górach Wysokich znajdowały się organy z pedałem, zbudowane pod koniec XIX w. Trudny do interpretacji jest zapis dotyczący instrumentu sprzed 1832 r. w Górach Wysokich. W źródłach określany jest jako mały 5-głosowy pozytyw. Pozytywy z reguły miały jedną klawiaturę manualową, bez pedału. W Protokole dozoru kościelnego, stwierdzającym dokonanie gruntownego remontu odnotowano, że „oczyszczono piszczałki, dorobiono zniszczone i brakujące, nareperowano pedały...”. Czyżby do małego pozytywu została dobudowana klawiatura nożna? Raczej nie była to sekcja pedału, mogła być natomiast klawiatura podwieszona, wykorzystująca piszczałki manualowe. Trudno to rozstrzygnąć.

Z niezachowanych organów dekanatu zawichojskiego pozostał jeden niezwykle cenny zabytek – bogato zdobiony chór muzyczny, szafa i rokokowy prospekt pozytywu z 1792 r. w Trójcy. Odrestaurowane w 1999 r. pięknie wpisują się w zabytkowe wnętrze świątyni. Według E. Smulikowskiej chór muzyczny i prospekt wykonane zostały według projektu rzeźbiarza Macieja Polejowskiego⁵⁶. M. Polejowski to lwowski artysta II poł. XVIII w., przedstawiciel rokoka. Jego dziełem jest m.in. wyposażenie rzeźbiarskie ołtarzy kolegiaty sandomierskiej i kościoła Bernardynów w Opatowie⁵⁷.

2.2. NAZEWNICTWO

Na określenie organów używa się dwóch podstawowych terminów: w języku łacińskim – *organum* i *positivum*, w języku polskim – *organy* i *pozytywy*. W praktyce terminy te występują w różnych wersjach i w połączeniu z dookreśleniami przymiotnikowymi.

⁵⁶ E. SMULIKOWSKA, *Prospekty organowe*, il. 103 [npg].

⁵⁷ Hasło *Polejowscy*, w: *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 4, Warszawa 1996, s. 954.

Poniżej zamieszczono wszystkie wersje nazewnictwa, użyte w przebadanych źródłach⁵⁸.

XVIII wiek: Organum, organum positivum fixum, organum scriniale, positivum, positivum fixum, pozytyw.

XIX wiek: Organ, organek, organy, pozytew (rodz. męski), pozytew (rodz. żeński), pozytew (bez określenia rodzaju).

XX wiek: Organ, organy.

Z powyższego wynika, że w źródłach użytych zostało 10 wersji nazw organów. W wieku XVIII źródła są zapisane w większości w języku łacińskim, stąd nazewnictwo łacińskie.

Termin *organum* przybiera cztery formy – organ, organek, organy, organum. Zdrobnienie organek wskazuje na małe rozmiary instrumentu. Termin *positivum* przybiera trzy formy – positivum, pozytew, pozytyw. Warto zwrócić uwagę, że nazwa pozytew występuje w dwóch rodzajach – męskim i żeńskim, wynika to z kontekstu zdania. Raz występuje forma alternatywnie złożona – organum positivum. W dwóch przypadkach dookreślenia przymiotnikowe wskazują na rodzaj instrumentu: *positivum fixum* (pozytyw stały), *organum scriniale* (organy szkatulne, przenośne).

2.3. LOKALIZACJA I WYGLĄD ZEWNĘTRZNY

We wnętrzu świątyni organy najczęściej lokalizowane są na chórze muzycznym, nad wielkimi drzwiami kościoła, naprzeciw wielkiego ołtarza. Na określenie chóru muzycznego używa się łacińskiego terminu *chorus* i polskiego *chór*. W przebadanych źródłach użytych jest siedem form tych nazw: chorus, chorus musicus, chorus pro capella, chor, chór, chur, chórek.

Wszystkie wyszczególnione instrumenty zlokalizowane były na chórze muzycznym. Kilkakrotnie określono konstrukcję i wygląd chóru, np. drewniany, surowy, zwykły (pospolity), proporcjonalny, tarcicami zabudowany, malowany, malowany olejno na kolor kamienny. W nowo zbudowanej świątyni w Czyżowie chór określono jako „piękny”.

W źródłach są dwie krótkie informacje o wyglądzie zewnętrznym niezachowanych organów. Instrument z ok. 1880 r. w Górach Wysokich ozdobiony był rzeźbami snycerskimi i stolarskimi, miejscami złożonymi. Uległ całkowitemu zniszczeniu

⁵⁸ Inne stosowane wersje nazewnictwa zob.: M. SZYMANOWICZ, *Nazewnictwo organów w XVIII wieku (na podstawie wybranych akt wizytacyjnych)*, w: *Studia Organologica*, t. 5, red. M. Szymanowicz, Polihymnia, Lublin 2016, s. 73-83; B. SZYDŁOWSKA-CEGŁOWA, *Staropolskie nazewnictwo instrumentów muzycznych*, Ossolineum, Wrocław 1977.

w czasie działań II wojny światowej. Prospekt XVIII-wiecznego pozytywu w kościele parafialnym w Zawichoście „oprawny był snycerską robotą pomalowaną olejno na kolor machoniowy [...] Pryncypał miał piszczałki cynowe w pięciu rzędach ustawione”. Wskazuje to, że prospekt był trójwieżowy, z dwoma segmentami piszczałkowymi. W Łyjak, w artykule poświęconym organom w kościołach franciszkańskich, zamieszcza archiwalną fotografię organów z ok. 1775 r. w kościele pofranciszkańskim w Zawichoście⁵⁹, zniszczonych w czasie II wojny światowej. Widoczny jest na niej prospekt w stylu barokowym, pięcioosiowy, trójwieżowy, z dwoma segmentami piszczałkowymi, o falistym konturze, na wysokim cokole, zwieńczony kierowanymi gzymsami. Całość zdobiona dekoracją snycerską. Rokokowy prospekt zachowany w kościele parafialnym w Trójcy, widoczny jest na załączonej fot. 1.

Fot. 1. Chór muzyczny i rokokowy prospekt pozytywu w kościele parafialnym w Trójcy (fot. M. Szymanowicz)

⁵⁹ W.Z. ŁYJAK, *Organy w kościołach*, s. 454.

2.4. WIELKOŚĆ

Podstawą do określenia wielkości organów jest liczba głosów. W źródłach określona została dla 11 instrumentów:

5 głosów	Góry Wysokie
6 głosów	Czyżów, Zawichost (k-ł par.)
7 lub 8 głosów	Lasocin
8 głosów	Góry Wysokie, Trójca, Zawichost (k-ł franciszkanów)
9 głosów	Zawichost (k-ł par.)
9 lub 10 głosów	Lasocin
13 głosów (II+P)	Czyżów
13 głosów (I+P)	Góry Wysokie

W dwóch przypadkach, dla tego samego instrumentu, liczba głosów jest różnie określona: 7 lub 8 w Lasocinie, 9 lub 10 w kolejnych organach w Lasocinie. Taki nieprecyzyjny zapis wynika z pewnością z istnienia urządzeń dodatkowych, takich jak np. tympan, dzwonki, evacuant, które spisujący inwentarz kościoła niekiedy zaliczali do głosów (włączane były podobnymi registrami). Nieznana pozostaje wielkość pozytywu, który funkcjonował w kościele parafialnym w Trójcy, a z którego pozostała jedynie szafa i prospekt. Boczna, lewa ścianka (patrząc od strony prospektu), w którą wbudowana była klawiatura i registry, w 1999 r. została wymieniona na nową. Sądząc po wielkości szafy, pozytyw mógł mieć ok. 6 głosów.

Uzyskane ze źródeł dekanatu zawichojskiego informacje potwierdzają dane z innych regionów Polski, że powszechnie w kościołach funkcjonowały niewielkie, kilkugłosowe pozytywy. Dwa 13-głosowe instrumenty, w Czyżowie i Górach Wysokich, pochodzą z końca XIX wieku.

2.5. INNE SZCZEGÓŁY

Ważne dla historii budownictwa organowego w Polsce są nazwiska organmistrzów. Znany jest tylko jeden budowniczy niezachowanych organów. Jest to Antoni Adolf Homan, który ok. 1880 r. zbudował 13-głosowe, dwumanuałowe organy z pedałem w Czyżowie. Ponadto wiadomo, że instrument w Lasocinie wybudowano staraniem proboszcza ks. Kazimierza Rzeczkę, a wyrestaurowano dzięki ks. Kuczkowskiemu.

W źródłach przeważają informacje o złym stanie zachowania organów. Głównie miechy wymagały częstej naprawy, ze względu na zużywanie się elementów skórzanych. Jeżeli chodzi o szczegóły konstrukcyjne, to wiadomości dotyczą głównie liczby miechów. Instrumenty miały po dwa miechy klinowe. W Górach Wysokich organy z ok. 1880 r. określono jako „starej konstrukcji”. To wskazuje na trakturę

mechaniczną i wiatrownice klapowo-zasuwowe. „Organ klapowy” był także w kościele franciszkańskim w Zawichoście. Trakturę pneumatyczną miały XX-wieczne organy w kościele parafialnym w Zawichoście. Dość częste są zapisy o materiale, z jakiego wykonane były piszczałki – „piszczałki cynowe i drewniane”. W pozytywie w Górach Wysokich znajdował się Tympan – „dwie trąby do basa”. Cztery instrumenty uległy zagładzie w czasie działań wojennych. W czasie potopu szwedzkiego – pozytyw w kościele franciszkańskim w Zawichoście, podczas II wojny światowej organy – u Franciszkanów, w Górach Wysokich i w kościele parafialnym w Zawichoście. W Trójcy zarekwirowano piszczałki cynowe.

*

Niniejszy artykuł jest kolejnym z cyklu tekstów o organach Sandomierszczyzny i przyczynkiem do monografii budownictwa organowego i kultury muzycznej diecezji sandomierskiej. Jak wspomniano we wprowadzeniu, wpisuje się on w jubileusz 200-lecia utworzenia diecezji.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie:
Wizytacja z 1718/19 r., sygn. AVCap. 58 [sygn. OABMK 3266].

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie:
Wizytacja z 1748 r., sygn. AV 45 [sygn. OABMK 3317].

Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego w Sandomierzu:
Wizytacja z 1782 r., sygn. I 1476.

Archiwum Diecezjalne w Sandomierzu [akta bez sygn.]:
Akta Kościoła Parafialnego w Czyżowie 1818- 1983.
Akta parafii Góry Wyokie 1782-1844.
Akta parafii Góry Wyokie 1845-1864.
Akta kościoła parafialnego w Górach Wysokich 1864-1983.
Akta parafii Lasocin 1810-1843.
Akta Kościoła Parafialnego w Lasocinie 1845-1983.
Akta Kościoła Parafialnego w Trójcy 1845-1983.
Akta Kościoła Parafialnego w Zawichoście 1845-1983.
Akta Kościoła Św. Jana Poklasztorneho Zawichost 1865-1981.

Archiwum Państwowe w Radomiu:
Akta Góry Wyokie, sygn. RGR I 5714.
Akta Lasocin, sygn. RGR I 5964.
Akta Trójca, sygn. RGR I 6544.

LITERATURA

- GOŁOS J., *Polskie organy i muzyka organowa*, Warszawa 1972.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 3, z. 7.
- ŁYJAK W.Z., *Organy w kościołach Franciszkanów Konwentualnych (cz. II)*, „Studia Franciszkańskie” 2003, s. 375-455.
- Polejowscy*, w: *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 4, Warszawa 1996, s. 954.
- Rocznik diecezji sandomierskiej*, red. K. Kida, Sandomierz 2010.
- SMULIKOWSKA E., *Prospekty organowe w dawnej Polsce*, Wrocław 1989.
- STANIEK T., *Struktura brzmieniowa wybranych organów Antoniego Adolfa Homana*, w: *Organy i muzyka organowa*, t. 12, red. J. Krassowski, Gdańsk 2003, s. 160-172.
- SZYDŁOWSKA-CEGŁOWA B., *Staropolskie nazewnictwo instrumentów muzycznych*, Ossolineum, Wrocław 1977.
- SZYMANOWICZ M., STAWOWY G., *Działalność organmistrzowska Ks. Profesora Jana Chwałka*, w: *Artificium Ars Scientia. Księga Jubileuszowa w 80. Rocznicę urodzin Ks. Profesora Jana Chwałka*, red. M. Szymanowicz, Lublin 2010, s. 143-159.
- SZYMANOWICZ M., *Nazewnictwo organów w XVIII wieku (na podstawie wybranych akt wizytacyjnych)*, w: *Studia Organologica*, t. 5, red. M. Szymanowicz, Polihymnia, Lublin 2016, s. 73-83.
- SZYMANOWICZ M., *Organy w kościołach dekanatu ożarówskiego diecezji sandomierskiej (cz. I). Instrumenty niezachowane w świetle źródeł archiwalnych*, „Roczniki Teologiczne” 64(2017), z. 13: *Muzykologia*, s. 117-135.
- VOGEL B., *Instrumenty muzyczne w kulturze Królestwa Polskiego*, Kraków 1980.
- WIŚNIEWSKI J., *Dekanat opatowski*, Radom 1907.
- WIŚNIEWSKI J., *Dekanat sandomierski*, Radom 1915.

ORGANY W KOŚCIOŁACH DEKANATU ZAWICHOJSKIEGO
DIECEZJI SANDOMIERSKIEJ

INSTRUMENTY NIEZACHOWANE W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ ARCHIWALNYCH

Streszczenie

Niniejszy artykuł kontynuuje cykl tekstów autorki na temat organów i organistów diecezji sandomierskiej. Cykl ten wpisuje się w jubileusz 200-lecia utworzenia diecezji, który miał miejsce w 2018 r. Artykuł dotyczy niezachowanych organów w kościołach dekanatu zawichojskiego. Powstał w oparciu o XVIII, XIX i XX-wieczne źródła przechowywane w archiwach w Krakowie, Sandomierzu i Radomiu.

Analiza uzyskanych danych pozwoliła na wysnucie następujących wniosków. Na terenie dekanatu zawichojskiego w sześciu kościołach stwierdzono istnienie 15. niezachowanych instrumentów. Były to niewielkie organy, od 5. do 13. głosów, w zdecydowanej większości z jedną klawiaturą ręczną. Tylko dwoje organów z końca XIX w. zaopatrzonych było w pedały. Wszystkie usytuowane były na chórze muzycznym, nad wielkimi drzwiami kościoła. Instrumenty były malowane i zdobione dekoracją snycerską, wiele z nich znajdowało się w złym stanie. Uzyskano tylko jedną wiadomość o budowniczym, był nim Antoni Adolf Homan, autor organów w parafii Czyżów. Na badanym terenie zachował się rokokowy prospekt nie istniejącego już pozytywu w Trójcy.

Dla powstania pełnej monografii polskiego budownictwa organowego potrzeba jeszcze wielu prac przyznawarskich i taki charakter ma niniejszy artykuł.

Słowa kluczowe: organy; dekanat zawichojski; diecezja sandomierska.

ORGANS IN THE CHURCHES OF ZAWICHOST DEANERY
OF THE SANDOMIERZ DIOCESE
INSTRUMENTS NOT PRESERVED IN THE LIGHT OF ARCHIVAL SOURCES

S u m m a r y

This article continues the author's series of texts on the organs and organists of the Sandomierz diocese. This cycle is a part of the 200th anniversary of the creation of the diocese, which took place in 2018. The article concerns non-preserved organs in the churches of the Zawichost deanery. It was created based on eighteenth, nineteenth and twentieth-century sources kept in the archives in Kraków, Sandomierz and Radom.

Analysis of the obtained data has led to the following conclusions. In the Zawichost deanery, six churches were found to have 15 unsaved instruments. They were small organs, from 5 to 13 voices, in the vast majority with one hand keyboard. Only two organs from the end of the 19th century were equipped with a pedal. They were all located in the music choir, above the huge church door. The instruments were painted and decorated with woodcarving, many of them were in poor condition. Only one piece of information was gained about the builder, it was Antoni Adolf Homan, the author of the organs in the Czyżów parish. In the studied area a Rococo prospectus of the now non-existent positive in Trójca has been preserved. To create a full monograph of Polish organ construction, many more contributions are needed and this is the nature of this article.

Key words: organs; Zawichost deanery; Sandomierz diocese.